

Duitsland



Neil MacGregor

Duitsland

Biografie
van een natie



HOLLANDS DIEP

Oorspronkelijke titel: *Germany: Memories of a Nation*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Alan Lane

© Neil MacGregor, 2014

© Vertaling uit het Engels: Pon Ruiter, 2015

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2015

© Omslagfoto: Deutsches Historisches Museum

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer

Typografie: Perfect Service, Schoonhoven

Foto auteur: © Guardian News & Media Ltd 2014

ISBN 978 90 488 27657.

ISBN 978 90 488 27664. (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL

uitgevers

www.overamstel.com



Inhoud

Kaarten viii–xxiii ed 501

Inleiding: **Monumenten en herinneringen** xxv

Deel I **Waar ligt Duitsland?**

- 1 **Het uitzicht vanaf de Brandenburger Tor** 3
- 2 **Der geteilte Himmel** 17
- 3 **Verloren hoofdsteden** 39
- 4 **Zwevende stad** 59
- 5 **Gefragmenteerde macht** 79

Deel 2 **Duitsland verbeeld**

- 6 **Een taal voor alle Duitsers** 91
- 7 **Sneeuwitje tegen Napoleon** 113
- 8 **Eén natie onder Goethe** 131
- 9 **Walhalla** 153
- 10 **Eén volk, vele soorten worst** 175

Deel 3 **Het hardnekkige verleden**

- 11 **De strijd om Karel de Grote** 193
- 12 **Beeldhouwer van de geest** 213
- 13 **Twee broers uit het Balticum** 231
- 14 **Een ijzeren natie** 249
- 15 **1848: op de tweesprong** 263

Deel 4 **Made in Germany**

- 16 **In den beginne was de drukker** 285
- 17 **Een kunstenaar voor alle Duitsers** 303
- 18 **Het witte goud van Saksen** 319
- 19 **Meesters van het metaal** 335
- 20 **Wieg van de moderniteit** 355

Deel 5 **Neergang**

- 21 **Bismarck als smid** 379
- 22 **De treurende getuige** 397
- 23 **De geldcrisis** 419
- 24 **Het wegzuiveren van ontaarde elementen** 439
- 25 **Bij de poort van Buchenwald** 459

Deel 6 **Leven met de geschiedenis**

- 26 **De Duitsers verdreven** 477
- 27 **Een nieuw begin** 493
- 28 **De nieuwe Duitse joden** 509
- 29 **De engel van Barlach** 529
- 30 **Duitsland hernieuwd** 543

Envoi 561

Verantwoording illustraties en foto's 565

Bibliografie 584

Woord van dank 589

Register 597

Voor Barrie Cook, curator van het British Museum,
veelzijdig talent, collega en raadgever,

sine quo non



Inleiding: Monumenten en herinneringen

Monumenten in Duitsland zijn anders dan monumenten in andere landen.

Sinds het midden van de negentiende eeuw worden bezoekers van Parijs, Londen en München begroet door een triomfboog in voorname Romeinse stijl, ter nagedachtenis aan de overwinningen die zijn behaald tijdens de oorlogen die Europa tussen 1792 en 1815 hebben verscheurd. Bij Hyde Park Corner richtten de Britten de Wellington Memorial Arch op, en bijna een eeuw later zetten ze er een enorm bronzen vierspan op. Het geheel staat niet zomaar aan wat toen de westelijke kant van Londen was, maar voor het huis van de overwinnaar van Waterloo. De Arc de Triomphe in Parijs, kolossaal, al te groot eigenlijk, versierd met scènes van soldaten die ten strijde trekken, staat in het midden van een ster waar brede avenues samenkomen. Drie daarvan zijn vernoemd naar grote overwinningen die Napoleon heeft behaald op de Pruisen en Oostenrijkers.

De Siegestor in München is opgericht in de jaren veertig van de negentiende eeuw, ter herinnering aan de dapperheid van het Beierse leger. Net als de Triomfboog van Constantijn in Rome waarnaar hij is gemoedelleerd is hij rijkversierd. Aan de noordzijde zijn bovenaan twee bas-reliëfs aangebracht. Bovenop staat een bronzen beeld van Bavaria, wier strijdswagen wordt voortgetrokken door een vierspan leeuwen. Ze kijkt trots naar het noorden, de richting van waaruit de meeste bezoekers de stad betreden. Onder haar staat de tekst 'Dem Bayerischen Heere' ('Opgedragen aan het Beierse leger').

Tot dusverre is het allemaal heel conventioneel. Op het eerste gezicht



DEM SIEG GEWEIHT VOM KRIEG ZERSTÖRT ZUM FRIEDEN MAHNEND



De Arc de Triomphe, Parijs



De Wellington Arch, Hyde Park Corner, Londen

zou je denken dat de Wellington Arch, de Arc de Triomphe en de Siegestor alle drie exact hetzelfde doen, op exact dezelfde manier. Maar wat de triomfboog in München zo interessant maakt, is de andere kant, die een heel ander verhaal vertelt. In de Tweede Wereldoorlog is hij zwaar beschadigd geraakt. Bij het herstel heeft men geen poging gedaan het door bommen verwoeste beeldhouwwerk te restaureren. Het bovenste deel van de boog is nu een vlakke stenen plaat. Onder aan deze compromisloze leegte staan nu de woorden ‘Dem Sieg geweiht, vom Krieg zerstört, zum Frieden mahnend’.

De triomfbogen in Parijs en Londen kijken alleen maar terug op grote successen en bieden een plezierig, zij het selectief, verhaal over nationale triomfen, maar in München verhaalt de boog zowel over de roemrijke redenen van zijn ontstaan als over zijn latere verwoesting. Anders dan bij de andere twee wordt hier de triomfantelijkheid van het begin ondergraven door een ongemakkelijke verwijzing naar mislukking en schuld. De boog biedt ons een morele boodschap: dat het verleden lessen biedt die gebruikt dienen te worden om vorm te geven aan de toekomst. Misschien is het opvallendste kenmerk van de rol die de geschiedenis vandaag de dag in Duitsland speelt wel het feit dat zij, net als deze boog, niet alleen een kijk op het verleden biedt, maar dat verleden ook met een resolute vermaning naar voren dirigeert.

Dat Duitse monumenten anders zijn dan monumenten in andere landen komt doordat de geschiedenis van Duitsland anders is. Groot-Brittannië en Frankrijk, gevormd door een al eeuwenlang bestaand sterk centraal gezag, kunnen (min of meer) terecht zeggen dat hun geschiedenis één ononderbroken nationaal verhaal is. Duitsland is lange tijd verdeeld geweest in autonome staten en staatjes en daardoor is daar zo'n nationale geschiedenis onmogelijk. In het grootste deel van de Duitse geschiedenis is er gewoon geen nationaal verhaal. Het Heilige Roomse Rijk – Rooms verwijst hier niet naar een godsdienst, maar naar het Romeinse rijk waarvan het de opvolger was – dat het grootste deel omvatte van het Duitssprekende deel van Europa (kaart 1) bood wel een raamwerk waarbinnen Duitsers zich thuis konden voelen, maar verkeerde zelden in een positie waarin het een coördinerende rol kon spelen bij de vele politieke entiteiten waaruit het Rijk bestond, laat staan dat die zich door het Rijk iets lieten gezeggen. Ten gevolge daarvan is een groot deel van de Duitse geschiedenis een lappendeken van plaatselijke verhalen, die onderling verschillen en soms met elkaar in strijd zijn.

Het duidelijkste voorbeeld van dit conflict is misschien wel Frederik de Grote, halverwege de achttiende eeuw koning van Pruisen. In andere landen zou hij dankzij zijn militaire successen een nationale held zijn geweest. Maar zijn overwinningen, en zeker het grootste deel van zijn gebiedsuitbreiding, gingen vooral ten koste van andere Duitse staten. In Berlijn is hij een held, in Dresden een schurk. In de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) werd Saksen beslissend door Pruisen verslagen, en in 1760 richtten de troepen van Frederik enorme schade aan in de Saksische hoofdstad. Bernardo Bellotto, die in zijn schilderijen een van de mooiste steden van Europa vereeuwigde (zie hoofdstuk 23), beeldde ook de Kreuzkirche af nadat die door het geschut van Frederik in puin geschooten was. Frederik was in deze oorlog een belangrijke bondgenoot van Groot-Brittannië tegen Frankrijk en was in dat land dan ook een gevierd man: de befaamde porseleinfabriek in Worcester lanceerde een hele serie objecten waarin hem lof werd toegezwaaid, en nog in 1914 waren er in heel Engeland pubs die trots de naam The King of Prussia voerden. Maar een pan-Duitse kijk op Frederik is er niet. Op porselein dat in Dresden werd vervaardigd, werd hem – het zal geen verbazing wekken – geen eer betuigd, en in Saksen is geen herberg te vinden die zijn naam draagt.

Bij de Siegestor komen we een soortgelijke ambivalentie tegen. De zorgvuldig verwoorde opdracht luidt ‘dem Bayerischen Heere zum Ruhme’. Met geen woord wordt gerept van het ongemakkelijke feit dat dat leger tijdens de Napoleontische oorlogen vooral aan de zijde van de Fransen heeft gestreden, tegen andere Duitse staten. Daardoor is de Siegestor een om twee redenen ambigu monument: het is een ontrionfantelijke triomfboog, die wijst op overwinning én nederlaag, en daarnaast de aandacht vestigt op een moeilijke waarheid: de vijand kan net zo gemakkelijk uit Duitsland als uit het buitenland afkomstig zijn.

De geschiedenis van Duitsland is dus onherroepelijk gefragmenteerd, wat aan de ene kant een verrijkend effect heeft, maar aan de andere ook verwarring wekt. Er is wel een sterk besef dat alle Duitsers tot dezelfde familie behoren, maar vóór het ontstaan van de Duitse eenheidsstaat, in 1871, was er maar een vaag gevoel van een gemeenschappelijk doel. Wel zijn er veel breed gedeelde herinneringen aan wat Duitsers hebben gedaan en ervaren. Die herinneringen oproepen en op een deel ervan nader ingaan is de bedoeling van dit boek. Het is niet mijn bedoeling om een geschiedenis van Duitsland te bieden – dat kan ook niet, – maar wel om aan de hand van voorwerpen en gebouwen, mensen en plaatsen, een aantal elementen te belichten die hebben bijgedragen aan de nationale identiteit van het moderne Duitsland. Het vroegste voorwerp is de Gutenbergbijbel uit het midden van de vijftiende eeuw, misschien wel de eerste keer dat Duitsland een beslissende invloed uitoefende op de loop van de wereldgeschiedenis. Je zou zelfs kunnen zeggen dat daarmee een deel werd gelegd van het fundament van de moderne Europese cultuur. Het laatste is de kortgeleden gerestaureerde en uitgebreide Reichstag, de zetel van het Duitse parlement. Herinneringen zijn een *mer à boire*. Ik heb geprobeerd die te kiezen die op mij een krachtige uitwerking hadden en waarschijnlijk door de meeste Duitsers worden gedeeld, en vooral ook herinneringen waarmee niet-Duitsers wellicht niet vertrouwd zullen zijn.

Uiteraard worden veel van die herinneringen gedeeld door Zwitsers en Oostenrijkers, maar dit boek gaat over het Duitsland dat vijftientig jaar geleden is ontstaan en de herinneringen van de mensen die er nu wonen. Zwitserland is al in een vroeg stadium zijn eigen politieke weg ingeslagen, en door zijn neutraliteit in de twee wereldoorlogen heeft het





een verleden dat radicaal afwijkt van dat van Duitsland. Oostenrijk, dat historisch sterker vervlochten is geweest met zijn buurland, wijkt daar toch in belangrijke aspecten van af. Het is nooit permanent verdeeld geraakt door de Reformatie, de Oostenrijkse reactie op de inval van Napoleon kwam niet voort uit een sterk nationaal besef, maar uit de wens om de oude gebieden van de Habsburgers te behouden, en het was tijdens de Koude Oorlog niet decennialang opgedeeld, met alle gevolgen die die tweedeling voor Duitsland wel heeft gehad en nog heeft. Bovenal heeft in Oostenrijk niet de openbare, pijnlijke analyse plaatsgevonden van herinneringen en verantwoordelijkheden uit de nazitijd die door het moderne Duitsland zo krachtadig en integer ter hand is genomen. Een boek met daarin ook Oostenrijkse herinneringen zou heel anders zijn geworden.

Alle grote landen proberen een versie van hun geschiedenis te construeren die hen vol zelfvertrouwen naar hun huidige plaats in de wereld leidt. De Verenigde Staten, met hun sterke zelfbeeld als ‘een stad op een heuvel’, zijn lang in staat geweest om zo hun ontwijfelbare lotsbestemming te afficheren. Ook Groot-Brittannië en Frankrijk zagen, zij het om andere redenen, hun politieke revolutie als model voor de wereld, en wilden goedgunstig anderen daarin laten delen via het uitbreiden van hun imperium. Nadat Bismarck in 1871 de vele staten waaruit Duitsland tot dan had bestaan tot een geheel had verenigd, en van zijn land de voornaamste industriële en economische mogendheid van Europa had gemaakt, had Duitsland misschien tot een soortgelijke nationale mythe kunnen komen. Maar de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog, de ineenstorting van de Weimarrepubliek en de moordzucht van het Derde Rijk hebben een samenhangend verhaal onmogelijk gemaakt. Duitse wetenschappers hebben wel pogingen gedaan de verschillende stukken van de puzzel aan elkaar te leggen, maar geen van hen is in staat gebleken om de grote intellectuele en culturele prestaties van het Duitsland van de achttiende en negentiende eeuw en de morele afgrond van de nazi's dusdanig met elkaar te verbinden dat er een begrijpelijk patroon ontstaat. In diepste wezen is dit een geschiedenis die zo is beschadigd dat herstel niet mogelijk is, maar waar we wel voortdurend op terug moeten komen – een gedachte die krachtig is verbeeld in de gehavende en verwarrend op zijn kop gezette Duitse vlag van Georg Baselitz.



Omgekeerde adelaar met de kleuren van de Duitse vlag (Georg Baselitz, 1977)

*

Hoe verschillend de ervaringen van de verschillende gebieden en staten van Duitsland ook zijn geweest, ze zijn alle getekend door vier grote trauma's, die ook nu nog in de nationale herinnering voortleven.

Het eerste is de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), waarin alle Duitse staten en ook troepen van alle belangrijke Europese landen strijd leverden op Duits grondgebied. De oorlog was een catastrofe voor de bevolking en de economie. De kriskras door het land trekkende legers terroriseerden mensen, en in hun spoor volgde de pest. Jacques Callot legde in een van zijn etsen vast welke gruwelen volgden toen een leger een dorp plunderde in Lotharingen, dat toen deel uitmaakte van het Heilige Roomse Rijk. In heel Duitsland vonden soortgelijke gruweldaden plaats, en ze zijn nooit meer vergeten. De consensus is dat de economische gevolgen van de oorlog nog tot ruim in de negentiende eeuw te merken waren. Toen begin mei 1945 admiraal Dönitz, de opvolger van Hitler, de Duitse strijdkrachten gelastte de strijd te staken, rationaliseerde Albert Speer, Hitlers architect en minister van Bewapening, de capitulatie als volgt:

De verwoestingen die in Duitsland zijn aangericht, zijn alleen maar te vergelijken met die van de Dertigjarige Oorlog. We mogen niet toestaan dat ons volk door hongersnood en ontberingen net zo zwaar wordt gedecimeerd als in die tijd.

La Pendaison (de ophanging), uit *Grandes Misères et Malheurs de la Guerre*, van Jacques Callot (ca. 1633)





Germania, door Adolph Menzel (1846-1857)

In 1792 brak er een oorlog uit waarbij Franse revolutionaire legers het Rijnland binnenvielen en grote delen van het westen van Duitsland bezetten. Veel historische steden, waaronder Mainz, Aken en Keulen, werden deel van Frankrijk en zouden dat bijna twintig jaar blijven. In 1806 trok Napoleon triomfantelijk Berlijn binnen, nadat hij de Pruisen in de dubbelslag van Jena en Auerstädt had verslagen. In 1812 hadden de Fransen in feite heel Duitsland bezet, van het Rijnland tot Rusland. Op Duitse bodem was er geen effectief militair verzet meer. Alle belangrijke Duitse heersers kregen opdracht troepen te leveren voor de Franse veldtocht tegen Rusland. Dit tweede trauma kwam hard aan, maar zorgde ook voor hernieuwd elan in de natie, en saamhorig verzet tegen de invaller. De herinnering aan de grote vernedering van 1806 werd in het bewustzijn van alle Duitsers gebrand, en zou tot het eind van de negentiende eeuw en nog later voortleven.



Uitknipplaatjes voor kinderen (1935)

Het meest verwoestende en hardnekkige trauma van de vier was het Derde Rijk. De uitknipplaatjes voor kinderen van Hitler die een SA-parade afneemt, zijn exemplarisch voor de mate waarin het naziregime alle aspecten van het Duitse leven infiltreerde en corrumpeerde. De misdaden die door het Derde Rijk zijn begaan, in Duitsland en de rest van Europa, en de rol die leden van vrijwel alle Duitse families daarbij hebben gespeeld, zijn een in brede kring gedeelde herinnering, die in veel gevallen collectief is verzwegen. Ook vandaag de dag liggen deze zaken nog zeer gevoelig en zijn ze nog lang niet uitgebannen. De verschrikkelijke prijs die is betaald door de Duitse bevolking, de vele honderdduizenden die uit het oosten zijn gevlucht of verdreven, en de verwoesting van steden als Hamburg en Dresden (hoofdstuk 27) zijn een tweede herinnering waarmee het Derde Rijk vrijwel alle Duitsers heeft opgezadeld.



Hamburg na de geallieerde bombardementen van 1943

Het ultieme gevolg van de naziagressie was de bezetting van heel Duitsland door de vier geallieerden, en de langdurige tweedeling tussen de Bondsrepubliek in het westen en de DDR in het oosten. Daardoor werd Oost-Duitsland veroordeeld tot nog eens veertig jaar dictatuur en onderdrukking. De menselijke kosten van die tweedeling, gesymboliseerd door de mensen die het leven lieten bij een wanhopige poging om aan de andere kant van de Berlijnse Muur te komen, zijn nog steeds niet volledig in kaart gebracht.

Het is nu ruim vijfentwintig jaar na de val van de Muur en precies vijfentwintig jaar na de geboorte van een nieuw Duitsland. In die periode hebben de Duitsers zich enorm veel moeite getroost om helder en moedig over hun nationale geschiedenis na te denken. De hereniging van



Duitsland viel samen met een diepgaand historisch onderzoek naar de mate waarin een groot deel van de Duitse bevolking medeplichtig is geweest aan misdaden die daarvoor lange tijd waren toegeschreven aan ‘de nazi’s’. De vele bouwactiviteiten in Berlijn zijn gepaard gegaan met een welbewuste poging om ook de pijnlijkste herinneringen aan het licht te brengen, met als meest opvallende voorbeeld het Holocaust Monument voor de vermoorde joden van Europa. Ook nu kan worden gezegd dat Duitse monumenten anders zijn dan die in andere landen. Ik ken geen ander land dat in het hart van de nationale hoofdstad monumenten opricht ter nagedachtenis aan de eigen schanddaden. Net als de Siegestor in München verwijzen ze niet alleen naar het verleden, maar ook, en misschien is dat nog belangrijker, proberen ze ervoor te zorgen dat de toekomst anders zal zijn. Zoals Michael Stürmer, een eminent politiek commentator zegt: ‘In Duitsland is het geruime tijd de bedoeling van de geschiedenis geweest om te voorkomen dat zij zich herhaalde.’

Op de foto op de volgende twee pagina’s zijn drie grootse monumenten in het centrum van het moderne Berlijn afgebeeld. De vlaggen staan op de Brandenburger Tor, waarover het eerste hoofdstuk gaat. Daarachter staat de Reichstag, waarover het laatste hoofdstuk gaat. Op de voorgrond is het Holocaust Monument te zien, opgericht ter nagedachtenis aan gebeurtenissen die tegen het einde van het boek worden besproken. Deze drie monumenten en wat ze samen betekenen symboliseren een groot deel van de unieke poging van het moderne Duitsland om in het reine te komen met zijn historische erfenis en zijn complexe en steeds veranderende herinneringen.





